

اهمیت و جایگاه حریم خصوصی افراد در فقه امامیه

مرضیه شجاعی کاریزکی^۱

^۱ کارشناسی ارشد فقه و حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تربت حیدریه-ایران

چکیده

حریم خصوصی افراد و حقوق مرتبط با آن از جمله مفاهیم و اصطلاحاتی است که در عصر حاضر مورد توجه ویژه حکومت ها و نظام های سیاسی قرار گرفته واز دیرباز در فقه امامیه مورد بحث و دقت نظر واقع شده است و در جاهای مختلف بر لزوم رعایت آن در ابعاد فردی و اجتماعی تاکید نموده است. همچنانکه قرآن کریم در مورد حرمت سوءظن می فرماید: «یا ایها الذین امنوا اجتنبوا کثیراً من الظن ان بعض الظن اثم و لاتجسسوا و لایغتب بعضکم بعضاً» بر این اساس بسیاری از احادیث و روایات از سوءظن و خواطر قلبی ناپسند نسبت به دیگران و اطلاع بر اسرار نهی داشته و افراد را به رعایت حریم خصوصی واداشته است. بنابراین بسیاری از موارد دفاع از حریم خصوصی اشخاص مانند ممنوعیت تجسس و تفتیش، سوء ظن، استراق سمع، غیبت و قذف و نیز ورود بدون اجازه به منازل دیگران در منابع فقهی مطرح شده است. در این پژوهش با استفاده از روش کتابخانه ای از کتب مهمی همچون جواهر الکلام (نجفی)، جامع المدارک (خوانساری)، وسائل الشیعه، تحریر الوسيله امام خمینی (ره) فیش برداری شده است. بنابراین در یک جامعه افراد از طریق رعایت حریم خصوصی می توانند حد و مرز ارتباطات خود را با دنیای بیرون تعیین کرده و از کنترل اطلاعات خود توسط دیگران (دولت، سازمان و شرکت ها و اشخاص حقیقی) جلوگیری کنند. بنابراین ما در این مقاله درصدد هستیم یکی از مهم ترین مسائل یعنی حریم خصوصی افراد را در فقه مورد بررسی قرار داده و راهکارهای مقابله با افراد و گروه ها را در شکستن حدود حریم خصوصی بیان نماییم.

واژه های کلیدی: حریم خصوصی، اشخاص، فقه امامیه

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

حریم خصوصی یا حریم شخصی یکی از اساسی ترین و ابتدایی ترین حقوق هر شخص است که متأسفانه امروزه با پیشرفت جوامع و گسترش ارتباطات جمعی، تا حدودی نادیده گرفته می شود. حریم خصوصی همان مرزهای فیزیکی، احساسی و روانی هستند که هر فرد برای خود دارد و بدون حفظ آن نمی توان روابط اجتماعی و زندگی موفق داشته. حریم خصوصی در ابعاد مختلف زندگی متفاوت است و لازم است افراد بدانند که حفظ حریم خصوصی در اجتماع، میان والدین و فرزندان، میان زن و شوهر و غیره چه تفاوت هایی دارد. مهم ترین نکته در حفظ حریم خصوصی این است که همه ی افراد بدانند که هر کس علائق، نگرش و نیازهای خاص خود را دارد و حریم هر فرد به اندازه حریم دیگری مهم و دارای اهمیت است.^۱

مرزهای حریم خصوصی مشخص می کنند که افراد، مجاز به چه رفتارهایی با شما هستند. پس اگر دیگران با شما به درستی برخورد نمی کنند مسئولیت آن به پای خود شما است. همچنین لازم به ذکر است که افرادی که مرز مشخصی برای خود ندارند، به حریم خصوصی دیگران نیز اهمیتی نمی دهند. برخی از افراد همواره در پی رفع نیازهای دیگران هستند و آنها را اولویت مهمتری نسبت به خود می دانند. این گونه افراد در واقع حریم خصوصی برای خود ندارند و این باعث می شود که کارکرد اطرافیان نیز تحت تاثیر این موضوع قرار بگیرد. بحث حریم خصوصی به قدری گسترده است که نمی توان چند مورد را برای آن مشخص کرده و به طور دقیق بگوییم این ها از مصادیق حریم خصوصی است اما بر اساس نظریات کارشناسان معیارهای حریم خصوصی عرفی و شخصی می باشند و می توان در یک تقسیم کلی آن را به حریم مادی مشتمل بر حریم مکانی، جسمانی و اموال و حریم معنوی شامل حریم اطلاعات، ارتباطات و حیثیت اجتماعی تفکیک نمود.^۲

اهمیت و ضرورت انجام تحقیق

حریم یکی از مسایلی است که دین مقدس اسلام به آن توجه ویژه داشته و برای تجاوز به آن عقوبتی سخت قرار داده است، در جوامع امروزی با توجه به گستردگی شبکه های ارتباطی و دسترسی آسان تر به حریم خصوصی اشخاص و تعرضات گوناگون به حقوق دیگران، این احساس به وجود آمد که به طور خاص و ویژه به بررسی حریم شخصی و خصوصی افراد پرداخته و در عصری که جوامع غربی فقط دم از حقوق بشر می زنند در حالی که خود بزرگترین ناقض آنند بیان کنیم که دین مبین اسلام در چهارده قرن پیش تأکیدی ویژه بر حریم و حقوق افراد داشته و برای متجاوزین به آن مجازات مقرر فرموده است. حریم خصوصی، قلمروی از زندگی شخصی هر فرد است که نباید بدون رضایت و اذن در آن وارد شد. لزوم احترام به حق حریم خصوصی افراد در فقه امامیه و حقوق اسلامی مورد تأکید ویژه قرار گرفته است. در اندیشه و سیره امام خمینی (رحمة الله علیه) موضوع حریم عمومی و خصوصی شهروندان جایگاه مهمی داشته است. از نظر امام حریم

^۱ فتحی و شامرادی، ۱۳۹۱

^۲ غلامعلی پور، ۱۳۹۴

خصوصی زندگی افراد دربرگیرنده حوزه‌هایی مانند: آزادی عقیده، بیان و قلم، آزادی در محل سکونت و کار، اختیار عمل در مباحات، مستحبات و مکروهات و موارد دیگر است. فرمان هشت ماده‌ای ایشان به مسئولان اجرایی و قضایی صریح‌ترین دیدگاه ایشان در این موضوع است. با بررسی ادله فقهی به حرمت و ممنوعیت نقض حریم خصوصی پی می‌بریم اما در صورت تزامم مصلحت فردی با مصالح اجتماعی و با تشخیص حاکم و مجوز قانونی امکان ورود به حریم خصوصی با رعایت ضوابط وجود دارد.^۳

عواملی همچون عدم آشنایی عموم سازمان‌ها با مصادیق حریم خصوصی، ناآگاهی افراد از حقوق و وظایف خود در زمینه حفظ حریم خصوصی، ناآشنایی کاربران با خط مشی‌های حریم خصوصی در جامعه مجازی، کوتاهی شبکه‌های اجتماعی در حفظ حریم خصوصی کاربران و کمبود قواعد و آیین‌نامه‌ها برای افراد و سازمان‌ها جهت حفظ حریم خصوصی، لزوم تحقیق در این راستا را ضروری تر می‌نماید.

فرضیه‌های تحقیق

- ۱- به طور کلی در احادیث و فقه شیعی از (حریم مؤمن) سخن به میان آمده است که مراد از آن محدوده‌ای در اطراف شخص است که نشستن در آن موجب آزار او می‌شود و پرهیز از این کار مستحب است.
- ۴- در دیدگاه فقهی حفظ حریم خصوصی افراد واجب است.

ادبیات یا پیشینه‌ی تحقیق

در مستنداتی که تاکنون نوشته شده حریم املاک و افراد و کاربر در فضای مجازی بررسی شده است. کتبی هم چون وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، حقوق مدنی دکتر امامی و حتی قانون اساسی و نیز فرمان هشت ماده‌ای امام خمینی (رحمه‌الله علیه) درباره حریم به بحث و بررسی پرداخته‌اند.

(أ) کتب:

۱. حرّ عاملی، محمد بن حسن. تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه. (سی جلدی). چاپ دهم. بیروت: دار احیاء التراث العربی. ۱۴۰۳ق.
۲. صاحب جواهر، محمد حسن بن محمد باقر. جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام. (چهار جلدی). محقق: حیدر دباغ. چاپ دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیّه قم. ۱۳۹۳ش.

^۳ ویکی فقه، ۱۳۹۹

۳. امام خمینی، سید روح الله. **تحریر الوسيله**. (چهار جلدی). چاپ اول. با ترجمه‌ی: علی اسلامی. تهران: دفتر انتشارات اسلامی. ۱۳۸۳ ش.
۴. حائری، علی. **شرح قانون مدنی**. (دو جلدی). چاپ سوم. تهران: انتشارات گنج دانش. ۱۳۸۷ ش.
۵. امامی، حسن. **حقوق مدنی**. (شش جلدی). چاپ سی و یکم. تهران: انتشارات کتاب فروشی اسلامیة. ۱۳۹۰ ش.

ب) مقالات:

۱. رحمدل، منصور. **حق انسان بر حریم خصوصی**. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی. شماره ۷۰. تابستان ۱۳۸۴. صص ۱۱۹-۱۴۶.
۲. رفیع، رضا. **مصادیق پیشرفته حریم خصوصی**. نشریه جام. ۲۳۸. ۱۳۸۹ ش.
۳. صفوی، بهاره. **چگونه اسرار خود را به فضای مجازی بسپاریم؟**. نشریه جام جم. ۲۵۸. ۱۳۹۰ ش.

پایان نامه ها:

۱. معمار بهابادی، راضیه. «**بررسی فقهی حقوقی حریم خصوصی**». کارشناسی ارشد. دانشگاه فردوسی مشهد. استاد راهنما: حسین صابری. ۱۳۸۶ ش.
۲. عامری، زهرا. «**آسیب شناسی حق حریم خصوصی در قوانین و مقررات ایران**». کارشناسی ارشد حقوق عمومی. دانشگاه تهران. استاد راهنما: حسین رحمت اللهی. ۱۳۸۸ ش.
۳. مهبودی، عزیز. «**تحلیل حقوقی حق حریم خصوصی (حق خلوت) در اسناد و موازین بین المللی حقوق بشر**». کارشناسی ارشد حقوق بین الملل. دانشگاه آزاد اسلامی تهران. دانشکده حقوق. استاد راهنما: عاطفه امینی نیا. ۱۳۹۱ ش.

روش تحقیق

ابتدا با استفاده از روش کتابخانه ای به چند کتابخانه عمومی و خصوصی رجوع کرده و با نگاهی کلی به موضوع حریم به بررسی کتب و مقالات و پایان نامه های مربوطه پرداخته و از آنها فیش برداری نمودم. از کتبی هم چون **تحریر الوسيله** امام خمینی (رحمة الله علیه)، **تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة حرعاملی**، **جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام** محمد حسن بن محمد باقر نجفی، **شرح قانون مدنی** علی حائری استفاده نموده ام. سپس به سایت های مختلف از جمله سایت دانشگاه فردوسی مشهد و دانشگاه تهران مراجعه کرده، پایان نامه های با موضوع حریم را مطالعه و اطلاعاتی به دست آوردم. پس از اتمام فیش برداری به مقایسه فیش ها پرداخته و سپس با تفکر و نگاهی جزئی تر به موضوع حریم خصوصی در فقه امامیه پرداخته ام.

معنای لغوی و اصطلاحی فقه و حریم

۱-۱) فقه در لغت:

«الفقه: العلم بشیء و الفهم»^۴«الفقه: فهم الشیء قال ابن فارس و کل علم لشیء فهو فقه»^۵

شهید اول در القواعد می نویسد: فقه در لغت به معنای فهم است و در شرع: العلم بالاحکام الشرعیه الفرعیه عن أدلتها التفصیله^۶

۱-۲) فقه در اصطلاح فرهنگ اسلامی:

فقه در قرآن و سنت دارای دو اصطلاح است که یکی را می توان «فقه اکبر» نامید و دیگری را «فقه اصغر» یا یکی را فقه به معنای عام و دیگری را فقه به معنای خاص. گرچه قرآن در بیشتر روایات، فقه به معنای عام به کار رفته است، اما در سخنان معصومین و در عصر ایشان به معنای فقه اصغر نیز فراوان به کار رفته است. فقه به معنای عام (فقه اکبر): در اصطلاح قرآن و سنت، فقه علم وسیع و عمیق به معارف و دستوره های اسلامی است و اختصاص به قسمت خاص ندارد، توضیح این که علمای اسلام تعالیم اسلام را به سه قسمت تقسیم کرده اند: (۱) معارف و اعتقادات (۲) اخلاقیات و امور تربیتی (۳) احکام و مسائل عملی فقه به معنای خاص (فقه اصغر): در همان صدر اسلام فقه به معنای خاص به کار می رفت و از سه بخش تعلیمات اسلامی، صرفاً به احکام و مسائل علمی اختصاص یافت. شاید بدان علت که از صدر اسلام، آنچه بیشتر مورد توجه و پرسش مردم بود، مسائل علمی بود.

از این رو کسانی که تخصص شان در این رشته بود فقیه نامیده می شدند.^۷

گفتار دوم: مفهوم لغوی و اصطلاحی حریم

۱-۲) مفهوم لغوی حریم

واژه عربی حریم از ریشه (ح ر م) به معنای باز داشتن است و معانی گوناگون حریم متضمن مفهوم ممنوعیت و محدودیت است. از جمله هر چیزی که حرام شده و مس آن جایز نیست.^۸ هر چیزی که مس آن حرام شده پس نباید به آن نزدیک شد.^۹

^۴ - ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۳، ص ۵۲۲.

^۵ - فیومی، المصباح المنیر فی غریب و الشرح الکبیر للرافعی، ج ۲، ص ۴۷۹.

^۶ - «الفقه الغه: الفهم».

شهید اول، محمد بن مکی، القواعد والفوائد، ج ۱، ص ۳

^۷ - جواهری، محمدرضا، اجتهاد در عصر ائمه معصومین (ع)، صص ۷۷-۷۸.

^۸ - «ما حرم فلم یمس» ابن منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۱۳۷.

^۹ - ونیزرک: شرتونی، اقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد، ج ۱، ص ۱۸۵؛ زبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱۶، ص ۱۳۵.

جامعه ای که عرب عصر جاهلی پوشیدن آن را در حرم ممنوع می دانستند. ^۹گرداگرد خانه و عمارت و هر چیزی که حمایت از آن لازم و واجب است ^{۱۰}هر فرد یا چیزی که تحریر حمایت شخص است و برای دفاع از آن حاضر است بجنگد. ^{۱۲}

۲-۲) مفهوم اصطلاحی حریم

معنای اصطلاحی حریم در فقه و حقوق به معنای لغوی آن نزدیک است و مراد از آن، محدوده ای خاص از زمین اطراف مالی غیر منقول مانند چاه، خانه و قنات است که صرف بهره برداری یا بهره برداری کامل از آن منوط به در تصرف داشتن آن زمین است. بطور کلی حریم در دو معنا استعمال شده است: ۱- محدوده ی اطراف زمین احیا شده ۲- عرض به کسرین

بنابر اقتضائات عصر پیامبر (صلی الله علیه السلام) و امامان (علیه السلام) به برخی مصادیق حریم از جمله حریم راه، درختان، چاه، قنات، چشمه، رودخانه، مسجد و حریم مومن سخن به میان آمده است. آنچه که در این پژوهش به طور خاص مورد بررسی قرار می گیرد. حریم در معنای «عرض» یا همان حریم خصوصی اشخاص می باشد.

اما به صورت موردی و مختصر به تعریف و حریم خانه، چاه و دیوار نیز می پردازیم.

گفتار سوم: در حریم املاک

«همانطور که ذکر شد حریم کلمه ای عربی است و در لغت به معنی منع می باشد و اصطلاحاً چنان که ماده ۱۳۶ قانون مدنی تعریف نموده است عبارت از مقداری از اراضی اطراف قنات و نهر و امثال آن است که برای کمال انتفاع از آن ضرورت دارد.» ^{۱۳}

«از نظر احترامی که افراد باید به حق حریم بگذارند و نمی توانند به آن تجاوز نمایند حریم نامیده شده است، در صورتی که کسی به وسیله احیاء اراضی موات باغ، مزرعه، چاه آب، قنات احداث نماید، مقداری از اراضی موات که نزدیک آن است و برای کمال انتفاع لازم است بخودی خود حریم آن می شود. مقدار حریم به اعتبار ملکی که برای آن حریم مقرر است فرق می کند.» ^{۱۴}

^۹ - «الذی حرم مسه فلا یدنی منه» فراهیدی العین، ج ۳، ص ۲۲۲؛ ابن فارس مقایس الغه، ج ۲، ص ۴۶؛ زبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱۶، ص ۱۳۵.

^{۱۰} - «و كانت العرب اذا حجوا القوا الثياب التي دخلوا بها الحرم فلا يلبسونها ماداموا في الحرم» ابن فارس، مقایس الغه، ج ۲، ص ۴۶.

فراهیدی، العین، ج ۳، ص ۲۲۲.

^{۱۱} - لویس معلوف، المنجد فی الغه، ج ۱، ص ۱۳۰.

^{۱۲} - اقرب الموارد فی فصح العربیه والشوارد، ج ۱، ص ۱۸۵.

^{۱۳} - قانون مدنی.

^{۱۴} - حائری، علی، شرح قانون مدنی، ج ۱، ص .

در شرح ماده ۱۳۶ می توان گفت: عنوان حریم مربوط به قسمتی از زمین است که داخل زمین احیاء شده نیست ولی برای کمال انتفاع و رفع احتیاجات ضروری آن لازم است. لذا این قسمت از اراضی هرچند داخل در ملک احیاء شده نیست ولی از نظر تابعیت در حکم ملک احیاء شده می باشد و اختصاص به احیاء کننده موات خواهد داشت.^{۱۵}

امام خمینی (رحمه الله) در تحریر الوسیله در تعریف حریم بیان می دارد:

«وقتی کسی زمینی را جهت خانه و زرع احیاء نماید مقداری از زمین های چهارطرف آن را نیز به تبع آنچه که احداث گردیده است حکم آن را پیدا می کند، البته در آن صورت مقداری که انتفاع کامل از احداث شده بستگی به آن مقدار داشته باشد و عرفاً و عادتاً از مصالح آن به حساب آید، به این مقدار از زمین حریم می گویند.»^{۱۶}

همچنین شیخ طوسی درباره حریم می نویسد: کسی که زمینی را احیا کند پیرامون آن نیز که مصالح و منافع زمین جز با آن بدست نمی آید مالک می شود.^{۱۷}

«ایجاد ملک در زمین موات، مستلزم مالکیت و یا اولویت مقداری از زمین موات مجاور به عنوان حریم است.»^{۱۸}

«استفاده غالب املاک مستلزم این است که زمین اطراف آن به مالکیت دیگری در نیاید، یادست کم تصرفی در آن نشود که انتفاع از ملک را دشوار یا ناممکن سازد.

برای مثال، اگر کسی در زمین موات قنات احداث کند برای آن که بتواند از آبی حیات شده استفاده مطلوب را ببرد، باید آن مقدار از زمین اطراف حلقه چاه ها را که جهت ریختن خاک آنها لازم است، همیشه در اختیار داشته باشند و دیگران نیز نتوانند قنات و چاه دیگری در نزدیکی قنات او حفر کنند. این مقدار از زمین را در اصطلاح «حریم» و حقی که مالک بر آن دارد «حق حریم» می نامند.

منظور اصلی از شناسایی حریم جلوگیری از تضرر صاحب آن است.^{۱۹}

مطابق ماده ۱۳۹ قانون مدنی:

۱۵- امامی، حسن، حقوق مدنی، ج ۱، ص .

۱۶- تحریر الوسیله، امام خمینی (ره)، ج ۲، ص ۱۹۸.

۱۷- شیخ طوسی، المبسوط، ج ۳، ص ۲۶۹.

۱۸- جواهر الکلام، نجفی، ج ۳۸، ص ۳۴.

۱۹- کاتوزیان، ناصر، دوره مقدماتی حقوق مدنی (اموال و مالکیت)، ص ۲۴۵.

حریم در حکم ملک صاحب حریم است و تملک و تصرف در آن که منافی باشد با آن چه مقصود از حریم است بدون اذن از طرف مالک، صحیح نیست و بنابراین کسی نمی تواند در حریم چشمه یا قنات دیگری چاه یا قنات بکند، ولی تصرفاتی که موجب ضرر نشود جایز است.

"موردی که حق حریم مانع از تملک دیگران می شود شباهت زیادی به حق مالکیت دارد. زیرا انتفاع از ملکی را به انحصار در اختیار صاحب حریم قرار می دهد. ولی چون در هر حال به تابعیت و به لحاظ مالکیت صاحب آن بر ملک دیگری ایجاد می شود باید آن را نوعی حق ارتفاق خاص دانست که مالک بر اراضی موات و مباح پیدا می کند.

بر طبق قاعده حق حریم ویژه زمین موات است و بر زمین آباد هیچ حقی بدون رضای مالک آن برقرار نمی شود. قانون مدنی در این باره حکم صریحی ندارد ولی از صفات مطلق و انحصاری بودن حق مالکیت با اندک تأمی می توان ایجاد نشدن حریم را در زمین آباد استنباط کرد.^{۲۰} همچنین حق حریم در باب احیای موات قابل شناسایی است.

امام خمینی (رحمه الله) می فرماید: تنها در جایی که آنها در زمین موات ایجاد شده باشند اطراف آنها هم موات باشد اما املاک اطراف آن ملک دیگری است، حق حریم ندارد.

پس اگر دونفر مالک که زمین هایی کنار هم دارند، یکی از آنها در زمین خود دیوار یا نهری ایجاد کند، نه نهر و نه دیوار در ملک غیر حریم ندارند، همچنین اگر یکی از آنها در ملک خود قنات و یا چاه حفر کند دیگری هم می تواند در ملک خود قنات و چاه حفر کند. حتی اگر فاصله معین شده بین آنها کمتر از حد حریم باشد.^{۲۱}

۱-۳) حریم خانه

حریم الدار: ما اضيف اليها من حقوقها و مراققها).^{۲۲}

شهید اول حریم خانه را "جای ریختن خاک و برف و راه ورود و خروج به خانه از طرف درب آن می باشد."^۴ و شهید ثانی حریم خانه را جای ریختن خاک و خاکستروزباله و برف خانه و محل جریان آب است به شرط آن که به ریختن برف و وجود راه آب نیاز باشد.^۵

امام خمینی (رحمه الله) نیز در تحریر الوسیله حریم خانه را به این صورت بیان می فرماید:

^{۲۰} - کاتوزیان، ناصر، دوره مقدماتی حقوق مدنی (اموال و مالکیت)، ص ۲۴۶.

^{۲۱} - ترجمه تحریر الوسیله، امام خمینی ص ۳۲۱.

^{۲۲} - فراهیدی، العین، ج ۳، ص ۲۲۲؛ زبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱۶، ص ۱۳۵.

^۴ - شهید اول، محمد بن مکی، اللمعه دمشقیه فی فقه الامامیه، ترجمه علی شیروانی، ج ۲، ص ۱۶۹.

^۵ - شهید ثانی، زین الدین بن علی، الروضه البهیة فی شرح اللمعه دمشقیه، ترجمه حمید مسجدسرای، ج ۸، ص ۱۱۳.

حریم خانه عبارت است از محل ریختن زباله ها، خاکستر و برف انداز و مقدار زمینی که برای رفت و آمد به آن نیاز دارد و البته از همان طرف که درب خانه واقع است. پس اگر شخصی در زمین موات خانه را احداث کند به همین میزان گفته شده زمین های اطراف آن را مالک می شود و بر کسی جایز نیست که بدون اجازه مالک آن، این مقدار زمین را احیاء و تصرف نماید.

منظور از آن چه گفته شده که، صاحب خانه در مقابل در ورودی خانه اش راه عبوری را مستحق است، این نیست که به خط مستقیم از روبروی در تا آخر زمین موات، محل عبوری را برای او اختصاص دهند بلکه منظور این است که صاحب خانه و خانواده و مهمانان و متعلقاتش از حیوان سواری و احشام و چهار پایانش راهی داشته باشند که بدون مشقت بتوانند آمد و شد کنند. حال به هر نحوی که باشد، با خط مستقیم و یا با انحراف و...^{۲۳}

مفهوم عبارت حریم خصوصی

حریم خصوصی معادل عبارت (privacy right) در لاتین می باشد که تعاریف بسیاری از آن ارائه شده است و ناشی از حقوق طبیعی و فطری افراد است.

حقوق طبیعی و فطری: مجموعه قواعدی است که از خود طبیعت و آفرینش انسان و جامعه بوجود آمده است و به موجب آن اختیارات و وظایف افراد معین می گردد.^{۲۴} حقوق شخصی مجموعه امتیازات و توانایی هایی که برای شخص به رسمیت شناخته شده است و دیگران به رعایت آن مکلف می باشند مثل حق حیات، حق آزادی، حق تعلیم و تربیت و حق مالکیت. این امر به زبان انگلیسی Right و در اصطلاح فقها (حقوق) نامیده می شود.

همچنین حقوق شخصی افراد مجموعه امتیازاتی است که قواعد و قوانین آن را برای افراد به رسمیت می شناسد و دیگر افراد جامعه موظف به رعایت و احترام این حقوق می باشند.

حریم خصوصی عبارت است از حق اولیه افراد در مصون ماندن حوزه خصوصی ایشان از هر گونه مداخله و تعرض فاقد مجوز قانونی و همچنین منع دیگران از وقوف بر اطلاعات این حوزه. در این معنا عبارت حریم خصوصی معادل اصطلاح حق خلوت می باشد.^{۲۵}

یکی از حقوق دانان معاصر در تعریف دیگری از حریم شخصی و خصوصی می نویسد:

۲۳- امام خمینی، سیدروح الله، تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۱۹۹.

۱- قربانی، زین العابدین، اسلام و حقوق بشر، ص ۱۶.

۲- جوان آراسته، حسین، حقوق اجتماعی و سیاسی در اسلام، ص ۲۸.

۳- هاشمی، سید محمد، حقوق بشر و آزادی های اساسی، ص ۳.

۲۵- اصلانی، حمید رضا، حقوق فناوری اطلاعات، ص ۲۰.

حریم شخصی (خصوصی) یعنی آزادی عمل فرد در حریم خانه و زندگی خصوصی، روابط، مکاتبات و مکالمات و اسرار شخصی است. در این محدوده فرد مصون از تعرض و تجسس و کنجکاوی ها و دخالت پلیس است.^{۲۶}

حریم خصوصی محدوده ای از زندگی شخصی است که به وسیله قانون و عرف تعیین شده و ارتباطی با عموم ندارد به نحوی که دخالت دیگری در آن ممکن است باعث جریحه دار شدن احساسات شخص یا تحقیر شدن وی نزد دیگران به عنوان موجود انسانی گردد.^{۲۷}

حریم خصوصی ارتباطات

حریم خصوصی ارتباطاتی، به عنوان یکی از اشکال سنتی حق خلوت، به معنای مصون بودن و حفظ حرمت تمامی انواع ارتباطات شهروندان اعم از مراسلات، مکاتبات و مخابرات از هرگونه دستیابی غیر مجاز مانند رهگیری، تفتیش، تخریب و شنود می باشد و در جهان کنونی با رواج استفاده از وسایل ارتباطی نوین که با مخاطرات خاص خود همراه است، وامکان انواع کنترل و پایش دقیق در این عرصه اهمیتی مضاعف یافته است.

ارتباطات خصوصی میان افراد متضمن اطلاعات شخصی آنهاست. رسالت این عرصه از حریم خصوصی نیز حفظ تمامیت و محرمانگی این اطلاعات است.^{۲۸}

افراد معمولاً تمایل به برقراری ارتباط با یکدیگر از طرق گوناگون دارند. لازمه این ارتباط امن و موفق وجود مرزهای عمومی و خصوصی است. یعنی تمایز میان آنچه که می خواهند با دیگران به اشتراک بگذارند و آنچه در خلوت خود نگه می دارند، بدون این که روابط آنها توسط افراد یا سازمانهای دیگر کنترل شود.^{۲۹} ارتباطات صرف نظر از نوع و وسیله برقراری آنها (کلامی، حضوری، از راه دور و...) در دو دسته جا می گیرند: گروهی تابع اصل آزادی اطلاعات و آزادی بیان، و گروه دیگر تابع اصل محرمانگی و حریم خصوصی هستند. گروه اول مخاطب خاص نداشته و قابل انتشارند (ارتباطات عمومی). اما گروه دوم، دارای مخاطب خاص بوده و قابل افشا و اشاعه نیستند. (ارتباطات خصوصی).^{۳۰}

۲۶- طباطبایی مومنی، منوچهر، آزادیهای عمومی و حقوق بشر، ص ۵۶.

۲۷- رحمدل، منصور، مقاله «حق انسان بر حریم خصوصی»، ص ۱۲۹.

۲۸- محسنی، فرید، حریم خصوصی اطلاعات (مطالعه کیفی در حقوق ایران، ایالات متحده آمریکا و فقه امامیه)، ص ۴۹۲.

۲۹- همان، ص ۴۹۱.

۳۰- انصاری، باقر، همان، ص ۲۸۴.

آزادی در اسلام

آزادی عقیده و بیان

تعریف آزادی

آزادی در لغت یعنی آزاد بودن، رهایی، خودبندگی، آزادی از کلمه آزاد به معنای رها، رسته، وارسته، بی قید و بند آمده است.^{۳۱}

آزادی عبارت از نبودن مانع در سر راه اندیشه درست و اعمال شایسته است.^{۳۲}

آزادی عبارت است از برداشتن قید یا زنجیر یا هر عاملی که موجب بسته شدن مسیر جریان اراده در یک یا چند موضوع می شود.^{۳۳}

برای تعریف یا توصیف آزادی بررسی سه موضوع دیگر که عبارتند از رهایی و آزادی و اختیار، بسیار ضروری به نظر می رسد:

۱- رهایی: رهایی باز شدن قید از مسیر جریان اراده به طور نسبی است.

۲- آزادی: برای شناخت آزادی دو درجه مهم آن را مطرح می کنیم:

درجه یک. آزادی طبیعی محض: عبارت است از توانایی انتخاب یک هدف از میان اشیایی که ممکن است به عنوان هدف منظور شوند و یا انتخاب یک وسیله از میان اشیایی که ممکن است وسیله تلقی شوند. با توجه به معنایی که برای درجه یکم از آزادی گفتیم معلوم می شود که این درجه از آزادی فوق حالت رهایی است که عبارت است از برداشته شدن قید و مانع از جریان اراده.

درجه دوم. آزادی تصعید شده: عبارت است از نظاره و سلطه‌ی شخصیت بر دو قطب مثبت و منفی کار.

با نظر به این تعریف هر اندازه نظارت یا سلطه‌ی شخصیت بر کار بیشتر شود آزادی انسان در آن کار بیشتر خواهد بود و برعکس هر اندازه از نظارت و سلطه‌ی شخصیت درباره‌ی کار کاسته شود به همان اندازه از آزادی کار کاسته خواهد شد.

۳- اختیار: عبارت است از اعمال نظاره و سلطه‌ی شخصیت بر دو قطب مثبت و منفی کار یا ترک شایسته «با هدف گیری خیر».^{۳۴}

^{۳۱}- عمید، حسن، ص ۳۴.

^{۳۲}- قربانی، زین العابدین، حقوق بشر و اسلام، ص ۱۵۸.

^{۳۳}- جعفری تبریزی، محمدتقی، حقوق جهانی بشر، ص ۴۰۲.

^{۳۴}- جعفری تبریزی، محمدتقی حقوق جهانی بشر، صص ۴۰۲.

آزادی در هر دو درجه که متذکر شدیم با در نظر گرفتن دو شرطن مهم می‌تواند از با عظمت ترین وسایل شکوفایی مغز و روان انسانی باشد.

شرط یکم. این شرط که باید در بهره برداری از آزادی به طور جدی مراعات شود این است که آزادی، خواه به معنای آزادی طبیعی محض باشد و خواه به معنای آزادی تصعید شده نباید مانع حرکت انسان (به وسیله اندیشه و تقعل و وجدان ناب) به سوی اختیار و «گردیدن های» تکاملی باشد.

شرط دوم. آزادی در هیچ مرحله نباید مُخَل آزادی طبیعی محض و آزادی تصعید شده و اختیار دیگران، که بدون مزاحمت در شکوفایی مغز و روان بکار افتاده اند باشد.^{۳۵}

حق آزادی در اسلام بر ۵ نوع است:

۱- آزادی عقیده

۲- آزادی اندیشه

۳- آزادی بیان و تبلیغ

۴- آزادی رفتار

۵- آزادی از هرگونه بردگی^{۳۶}

آزادی اندیشه، عقیده و بیان

عقیده در لغت به معنای عقیدت، دین، ایمان، مذهب، رأی، باور، آنچه انسان در دل و ضمیر خود نگه می‌دارد و آنچه انسان به آن اعتقاد دارد.^{۳۷}

یکی از انواع آزادی که اجتماعی شمرده می‌شود به اصطلاح امروز آزادی عقیده و تفکر است.

«آزادی عقیده قسمتی است از آزادی‌های فؤدی که به موجب آن افراد حق آزادی ابراز اندیشه‌ها و اعتقادات و نظریه‌های خود را دارند».^{۳۸}

«آزادی عقیده یعنی هر کس هر ایده اجتماعی، مذهبی، سیاسی و فرهنگی را که دوست دارد آزادانه و بدون هیچ گونه نگرانی از مداخله دیگران انتخاب کند».^{۳۹}

^{۳۵}- همان، صص ۴۰۶-۴۰۵.

^{۳۶}-

^{۳۷}- عمید، حسن.

^{۳۸}- جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق، ص ۳۱.

^{۳۹}- جوان آراسته، حسین، حقوق اجتماعی و سیاسی در اسلام، ص ۱۲۷.

«آزادی عقیده عبارت است از این که هر شخصی، هر فکری اعم از اجتماعی، فلسفی، سیاسی یا فرهنگی را که می‌پسندد و یا آن را عین حقیقت می‌پندارد آزادانه انتخاب کذبی آنکه مواجه با نگرانی یا بیم و یا تجاوزی شود».^{۴۰}

۲-۱) فرق آزادی عقیده، تفکر و اندیشه

فرق است میان آزادی عقیده و آزادی تفکر. تفکر یعنی همان استعداد اساسی بشر که می‌تواند در مسائل علمی و منطقی بیاندهد این استعداد حتماً باید آزاد باشد. پیشرفتن و تکامل بشر در گرو این آزادی است. اما عقیده، می‌دانیم هر عقیده ای ناشی از تفکر نیست. بسیاری از عقاید بشر ناشی از یک سلسله عادت‌ها، تقلیدها و تعصبات نه این که چون فکر کردن این عقیده را گرفته است بلکه چون عادت کرأه به این عقیده چسبیده است. این عقیده نوعی انعقاد است، یعنی فکر و اندیشه اش به جای این که باز باشد بسته و منعقد شده است و برعکس آن قوه مقدس تفکر به دلیل این انعقاد و بستگی در درونش اسیر شده است.^{۴۱} برخی آزادی اندیشه و آزادی عقیده را یکی پنداشته اند. در حالی که اندیشه و عقیده در امر مستقل ولی مرتبط با یکدیگرند.

«اندیشه نمایانگر حالت پویایی ذهن است از این فعالیت ذهنی به تفکر تعبیر می‌شود که به وسیله آن در لابه لای معلومات جستجو می‌شود تا باغ مجهولات کشف گردد».^{۴۲}

ماده ۲ حقوق جهانی بشر درباره آزادی عقیده بیان می‌کند که:

«هرکس بدون هیچ گونه تمایزی از حیث، نژاد، رنگ، جنس، زبان، مذهب، عقیده سیاسی یا هر عقیده دیگری، خاستگاه ملی یا اجتماعی، دارای ولایت یا هر موقعیت دیگری از تمام حقوق و کلیه آزادی‌هایی که در این اعلامیه برشمرده شده است برخوردار است».

ماده ۱۸۹ اعلامیه نیز مطرح می‌کند:

۱۸- «هرکس حق دارد از آزادی اندیشه، وجدان، مذهب بهره مند گردد، این حق شامل آزادی تغییر مذهب یا باور و نیز آزادی اظهار مذهب یا باور به شکل آموزش، عمل به شعائر نیاش و بجای آوردن آئین‌ها چه به تنهایی و چه به صورت جمعی نیز می‌گردد».

۲-۲) اقسام عقیده

دو قسم عقیده وجود دارد:

^{۴۰}- طباطبائی مومنی، منوچهر، آزادی های عمومی و حقوق بشر، ص ۶۵.

^{۴۱}- مطهری، مجموعه آثار، ج ۲۴ ص ۱۲۱-۱۲۰.

^{۴۲}- جوان آراسته، حسین، حقوق اجتماعی و سیاسی اسلام، صص ۱۲۷-۱۲۶.

۱- عقیده بر مبنای تفکر: عقیده البته در اصل لغت (اعتقاد) است. اعتقاد از ماده عقد و انعقاد و ... است. بستن است، منعقد شدن است، بعضی گفته اند حکم گرهی را دارد.

دل بستن به یک چیز دوگونه است، ممکن است مبنای اعتقاد و دل بستن و انعقاد روح انسان همان تفکر باشد. در این صورت عقیده اش بر مبنای تفکر است.

۲- عقیده به معنای دل بستگی: گاهی انسان به چیزی اعتقاد پیدا می کند و این اعتقاد بیشتر کار دل و احساسات است نه کار عقل، به یک چیز دل بستگی بسیار شدید پیدا می کند روحش به او منعقد و بسته می شود، ولی وقتی که شما پایه اش را دقت می کنید که این عقیده او از کجا پیدا شده است مبنای این اعتقاد و دل بستگی چیست. آیا یک تفکر آزاد، این آدم را به این عقیده و دل بستگی رسانده است یا علت دیگری مثلاً تقلید از پدر و مادر یا تأثر از محیط و حتی علائق شخصی و یا منافع فردی و شخصی در کار است، می بینید به صورت دوم است.

و اکثر عقایدی که مردم روی زمین پیدا می کنند عقایدی است که دل بستگی است نه تفکر. آیا بشر از نظر دل بستگی ها باید آزاد باشد؟ این دل بستگی هاست که در انسان تعصب و جمود و خمود و سکون به وجود می آورد و اغلب عقیده دست و پای فکر را می بندد، عقیده که پیدا شد اولین اثرش این است که جلو فعالیت فکر و آزادی تفکر انسان را می گیرد چون به آن وابسته است.^{۴۳}

۲-۳) ابعاد آزادی عقیده

آزادی عقیده در اشکال مختلف آن (عقاید مذهبی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، فلسفی) ابعاد متفاوتی دارد:

۲-۳-۱) آزادی از تحمیل عقیده:

این بُعد از آزادی عقیده تحمیل بردار نیست. همچنانکه خداوند فرموده است:

«لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ»^{۴۴}

در قبول دین اکراهی نیست (زیرا) راه درست از راه انحرافی، روشن شده است.

این آیه تقریباً در حدود سال چهارم هجری نازل شد یعنی دقیقاً هنگامی که اسلام چنانچه می خواست از قدرت و اعمال زور استفاده کند بر این امر قادر بود. حال آنکه بر طبق این آیه مطلقاً اجبار در دین را نفی کرده است.^{۴۵}

و یا آیه ی:

^{۴۳} - شهید مطهری، همان، ص ۳۷۲.

^{۴۴} - بقره / ۲۵۶.

^{۴۵} - قربانی، زین العابدین، همان، ص ۲۶.

«وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعاً أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ»^{۴۶}

و اگر پروردگار تو می خواست، تمام کسانی که روی زمین هستند، همگی (به اجبار) ایمان می آوردند. آیا تو می خواهی مردم را مجبور سازی که ایمان بیاورند؟!

۲-۳-۲) آزادی از تفتیش عقاید:

خداوند در این باره می فرماید:

«لَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَىٰ إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا».

به کسی که اظهار صلح و اسلام می کند نگویید مسلمان نیستی.^{۴۷}

اصل بیست و سوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران تفتیش عقاید را ممنوع کرده است.

«تفتیش عقاید ممنوع است و هیچ کس را نمی توان به صرف داشتن عقیده ای مورد تعرض و مؤاخذه قرار داد».

۲-۳-۳) آزادی در داشتن عقیده:

افراد در داشتن هر عقیده ای آزادند که در اصل بیست و سوم قانون اساسی ذکر شد.

۲-۳-۴) آزادی در بیان عقیده:

بیان در لغت پیدا و آشکار شدن است و به معنای فصاحت و زبان آوری و سخن آشکار و فصیح می باشد.^{۴۸} امر کردن قرآن کریم در آیه ۱۲۵ سوره نحل و ۴۶ عنکبوت به مناظره و مجادله نیکو دلیلی آشکار بر آزادی بیان است. «ادْعُ إِلَىٰ سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَ جَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ». با حکمت و اندرز نیکو، به راه پروردگارت دعوت نما! و با آن ها به روشی که نیکوتر است، استدلال و مناظره کن!

آیه ۴۶ سوره مبارکه عنکبوت: «وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ». با اهل کتاب جز به روشی که از همه نیکوتر است مجادله نکنید.

اما در ماده ۴۱ در اعلامیه حقوق بشر آمده است: «هر کس حق آزادی عقیده و بیان دارد. این حق در برگیرنده آزادی داشتن عقیده بدون مداخله آزادی در جست و جوف دریافت و انتقال اطلاعات و عقاید از طریق هر نوع رسانه ای بدون در نظر گرفتن مرزها می شود».

^{۴۶} - یونس / ۹۹.

^{۴۷} - نساء / ۹۴.

^{۴۸} - عمید، حسن.

استاد محمدتقی جعفری در نقد این ماده از اعلامیه حقوق بشر می نویسد:

اگر حقوق بشر حق کرامت و حیثیت بشری را به عنوان یک حق اساسی مورد تأکید قرار داده و همه انسان های جوامع را به مراعات آن مکلف می داند. چگونه آن آزادی مطلق را برای قلم و بیان هر چیزی قائل شده است که بخواهد به عنوان عقیده و نظر و رأی ابراز و در جوامع انسانی منتشر شود، اگر چه موجب شدیدترین اهانت ها بر عقاید و ایدئولوژی های سایر مردم باشد؟

و باید پرسید کسانی که از جهت قلم و بیان بی قید و شرط فرد یا گروهی شدیداً مورد اهانت قرار می گیرند و وضع روانی و شخصیتی آنان سخت جریحه دار می شود به کدامین مقام باید مراجعه و دادخواهی کنند؟!^{۴۹} در قرآن کریم تمامی آیاتی که بر تفکر، تعقل، ارائه برهان و استدلال تکیه کرده اند به نوعی بیانگر آزادی بیان می باشند.

به عنوان نمونه آیه ۱۸ سوره زمر می فرماید: «الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ»

کسانی که سخنان را می شنوند و از نیکوترین آن ها پیروی می کنند.

قرآن کریم نه تنها آزادی بیان مخالفان را محترم شمرده که خود نیز به گزارش سخنان آنان نموده است. تعبیری نظیر: (قال الذین کفرو) (قال الذین اشركوا) (و قالوا ماهی آلا حیاتنا الدنیا نموت و فحیا و ما یمهلکنا الا الدهر)

این آیات همگی بر آزادی بیان و واهمه نداشتن از نقل سخن مخالفان حکایت دارد.^{۵۰}

این مهم نیز در کلام امیرالمؤمنین علی (ع) به خوبی آشکار و واضح است.

«پس با من چنان که با پادشاهان سرکشی سخن می گویند، حرف نزنید و چنان که از آدم های خشمگین کناره می گیرند، دوری نجوید و با ظاهر سازی با من رفتار نکنید و گمان برید اگر حقی به من پیشنهاد دهید بر من گران آید، یا در پی بزرگ نشان دادن خویشم. زیرا کسی که شنیدن حقی یا عرضه شدن عدالت بر او مشکل باشد، عمل کردن به آن برای او دشوارتر خواهد بود. پس از گفتن حق یا مشورت در عدالت خودداری نکنید، زیرا خود را برتر از آن که اشتباه کنم و از آن ایمن باشم نمی دانم، مگر آنکه خداوند مرا حفظ فرماید...»^{۵۱}

همچنین تمامی آیات و روایاتی که دلالت بر فرضیه امر به معروف و نهی از منکر دلالت دارند از دلایل روشن اهتمام اسلام به آزادی بیان اند.

^{۴۹} - جعفری، محمدتقی، همان، صص ۲۹۹-۲۹۸.

^{۵۰} - جوان آراسته، حسن، ص ۱۷۲.

^{۵۱} - نهج البلاغه، ترجمه خطبه ۲۱۶.

نتیجه گیری:

برطبق آیات و روایات و فقه امامیه حفظ حریم خصوصی یک حق انسانی است که نتیجه‌ی رعایت و حفظ آن احساس امنیت و آرامش افراد یک جامعه است. حریم شخصی یا خصوصی به افراد این امکان را می‌دهد تا برای محافظت از خود در برابر مداخلات غیر مجاز در زندگی‌شان مرزهایی ایجاد کنند. به زبان ساده‌تر حریم خصوصی همان اطلاعات و زندگی شخصی افراد است. چرا که هر شخص دارای اطلاعات با ارزشی است که فاش شدن یا دسترسی غیر مجاز به آن اطلاعات ممکن است به نوعی باعث رنجش و صدمه به او شود. در یک جامعه افراد از طریق حریم خصوصی می‌توانند حد و مرز ارتباطات خود را با دنیای بیرون تعیین کرده و از کنترل اطلاعات خود توسط دیگران (دولت، سازمان و شرکت‌ها و اشخاص حقیقی) جلوگیری کنند.

منابع و مأخذ

- امام خمینی، سید روح الله (۱۳۸۳ش) **تحریر الوسیله**. (چهار جلدی). چاپ اول. با ترجمه‌ی: علی اسلامی. تهران: دفتر انتشارات اسلامی.
- امامی، حسن (۱۳۹۰ش) **حقوق مدنی**. (شش جلدی). چاپ سی و یکم. تهران: انتشارات کتاب فروشی اسلامیّه.
- حائری، علی (۱۳۸۷ش) **شرح قانون مدنی**. (دو جلدی). چاپ سوم. تهران: انتشارات گنج دانش.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۳ق) **تفصیل وسائل الشّیعه الی تحصیل مسائل الشّریعه**. (سی جلدی). چاپ دهم. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- رحمدل، منصور (۱۳۸۴) **حقّ انسان بر حریم خصوصی**. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی. شماره ۷۰. تابستان، صص ۱۱۹-۱۴۶.
- رفیع، رضا (۱۳۸۹) **مصادیق پیشرفته حریم خصوصی**. نشریه جام. ۲۳۸.
- صاحب جواهر، محمد حسن بن محمد باقر (۱۳۹۳ش) **جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام**. (چهار جلدی). محقق: حیدر دباغ. چاپ دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی واپسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- صفوی، بهاره (۱۳۹۰) **چگونه اسرار خود را به فضای مجازی بسپاریم؟**. نشریه جام جم. ۲۵۸.
- عامری، زهرا (۱۳۸۸) **«آسیب شناسی حقّ حریم خصوصی در قوانین و مقررات ایران»**. کارشناسی ارشد حقوق عمومی. دانشگاه تهران. استاد راهنما: حسین رحمت اللهی. ۱۳۸۸ش.
- غلامعلی پور، معین (۱۳۹۴) **اهمیت حریم خصوصی در فقه اسلامی، نخستین کنگره بین المللی جامع حقوق**،... <https://civilica.com/doc/503235>
- فتحی، یونس و شاهمرادی، خیرالله (۱۳۹۱) **گستره و قلمرو حریم خصوصی در فضای مجازی، تهران، سمت**.
- معمار بهابادی، راضیه (۱۳۸۶) **«بررسی فقهی حقوقی حریم خصوصی»**. کارشناسی ارشد. دانشگاه فردوسی مشهد. استاد راهنما: حسین صابری.
- مهبودی، عزیز (۱۳۹۱) **«تحلیل حقوقی حقّ حریم خصوصی (حقّ خلوت) در اسناد و موازین بین المللی حقوق بشر»**. کارشناسی ارشد حقوق بین الملل. دانشگاه آزاد اسلامی تهران. دانشکده حقوق. استاد راهنما: عاطفه امینی نیا.